

KİLİSEDEN KÜLTÜR MERKEZİNE: SURP YERRORTUTYUN KİLİSESİ'NİN ESKİŞEHİR KENT BELLEĞİNDEKİ YERİ

From Church to Cultural Center: The Place of Surp Yerrortutyun Church in
Eskisehir Urban Memory

Elif ATICI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Mimarlık Bölümü
elifatici.026@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7163-2660

Ayşe Duygu KAÇAR

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Mimarlık Bölümü
duygukacar@gmail.com
0000-0002-6561-7517

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Gönderim Tarihi

27/09/2021

Makale Kabul Tarihi

08/11/2021

Öz

Kentler her zaman toplumla ve toplumu oluşturan değerlerle temas halinde olmuştur. Dolayısıyla toplum değiştiği sürece kent de değişecektir. Çünkü toplumun merkezinde bulunan insan, kenti kendi eliyle oluşturmaktadır ve insan tarihi süreç içerisinde zamanın koşullarına göre değişim göstermektedir. Bu değişim ise kentin kolektif bir varlık olmasına neden olmaktadır. İnsanın çevresini kuşatan çevre; sahip olduğu malzemesi, rengi, dokusu ve diğer fiziksel özellikleriyle çevresine mesajlar göndermektedir. Bu mesajlar, mesajların içeriğini oluşturan kodları çözenler sayesinde anlaşılacaktır. Anlaşılması da bilinmesini gerektirir. Bilinmiş olması ise kolektif olma durumunu pekiştirir. Bu sebeple, her kentin bir hafızası ve hafızası sayesinde kimliği vardır. Toplumunu bir arada tutan ve ona kimlik kazandıran değer kültürüdür. Çünkü kültür insanlar tarafından oluşturulan ve insan yaşamına yön veren bir olgudur. Kolektif hafıza ve kimlik de insan eliyle oluşturulan kültür sayesinde şekillenmektedir. Ancak kent de insan gibi yaşayan bir varlık olduğu için sürekli bir değişim içerisinde. Bu sebeple, kentlinin hafızasına kazınan kente ait yapılar, zaman içerisinde birtakım değişiklikler geçirerek yaşamını sürdürmektedir. Bu örneklerden birisi de Eskişehir’de 19. yüzyılda Surp Yerrortutyun Kilisesi olarak inşa edilen; ancak günümüzde Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak işlevini sürdüren yapıdır. Surp Yerrortutyun Kilisesi’nin kentin kolektif hafızasındaki yerinin sorgulanması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Eskişehir kentlisinin katılımıyla oluşturulan anket çalışmasıyla sorgulanma gerçekleştirilmiştir. Anket soruları Mettan’ın insan ve çevre ilişkileri yaklaşımına göre hazırlanmıştır. Anket verilerinin analizleri tablolar ve grafiklerle somut hale getirilmiştir. Çalışma sonucunda kilisenin kentli tarafından ne oranda bilindiği ifade edilerek yapı hakkında farkındalık kazandırılacaktır. Edinilen bilgiler doğrultusunda kentin kolektif belleğinde yer edinen yapıların kolektifliğini sürdürebilmesi için öneriler de bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kent Kimliği, Kolektif Hafıza, Surp Yerrortutyun Kilisesi, Asri Sinema, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi.

Abstract

Cities have always been in contact with society and the values that make up the society. Therefore, as long as the society changes, the city will also change. Because the human being in the center of the society creates the city with his own hand and human history changes according to the conditions of the time in the process. This change causes the city to become a collective entity. The environment surrounding man; It sends messages to its surroundings with its material, color, texture and other physical properties. These messages are understood by those who decode the codes that make up the content of the messages. Understanding also requires knowing. Being known reinforces the collective status. For this reason, every city has an identity thanks to its memory and memory. The value that holds society together and gives it identity is culture. Because culture is a phenomenon created by people and directs human life. Collective memory and identity are also shaped by the culture created by human hands. However, since the city is a living being like human beings, it is in constant change. For this reason, the buildings belonging to the city, which are engraved in the memory of the citizens, continue their lives by undergoing some changes over time. One of these examples is the Surp Yerrortutyun Church, which was built in Eskişehir in the 19th century; However, today it is the building that continues its function as the Zübeyde Hanım Cultural Center. The purpose of the study is to question the place of Surp Yerrortutyun Church in the collective memory of the city. The questioning was carried out with a questionnaire created with the participation of Eskişehir residents. The survey questions were prepared according to Mettan's approach to human and environmental relations. The analysis of the survey data has been made concrete with tables and graphics. As a result of the study, it will

be expressed to what extent the church is known by the citizens and awareness will be raised about the building. In line with the information obtained, suggestions were made for the buildings that have a place in the city's collective memory to maintain their collectivity.

Keywords: Urban Identity, Collective Memory, Surp Yerrortutyun Church, Asri Cinema, Zubeyde Hanım Culture Center.

Giriş

Kent, tarihçiler için evrim ve tarihsel gelişim olarak; sosyologlar için ise kolektif varlık gibi toplumsal organizma olarak kabul görmüştür. Kent, her zaman toplumla ve toplumsal süreç ile temas halinde olmuştur. Bu sebeple toplum değiştiğinde kent de değişir (Lefebvre, 2018, s. 56,63). Bir kentin nasıl bir kent olduğu anlamak için geçmişteki yapı kültürüne bakmak gerekir. Yapı kültürü kent yaşamı hakkında da bilgi verecektir (Üstün & Özkan, 2016, s. 58). Kentteki değişim zaman içerisinde gerçekleşir, yani tarihi süreçte meydana gelir. Tarih ile kolektif hafıza arasındaki temel farka bakıldığında, tarih değişimler tablosu; kolektif hafıza ise benzerlikler tablosu olarak kendisini göstermektedir (Halbwachs, 2017, s. 84-85). Kentlerin bireylerden oluştuğunu düşündüğümüzde bir birey gibi kentlerin de kimliği, karakteri ve hafızası olması mümkün olacaktır. Dolayısıyla kentler, mekânsal hafıza olarak görülebilir. Böyle olduğunda kentsel elemanlar, anımsatan olarak karşımıza çıkacaktır. Hafıza bir birikim sonucu oluşur. Geçmiş hakkındaki bilgiler günümüzde ele alınır; geçmiş olan, hafızayı inşa eder. Kültürel miras da bu doğrultuda hafızayı canlı tutar. Geçmiş ise kentin karakteri ve kimliği hakkında bilgi verir (Sam, 2018, s. 170-173). Öyleyse kimlik ve hafıza arasında ilişki vardır. Bu sebeple, kentin geçmişini oluşturan her türlü somut ve somut olmayan değerlerin kimliğe şekil verdiği söylenebilir.

Toplumsal düşüncenin içeriğini oluşturan bütün kavramlar zaman içerisinde evrilirken; din bu durumdan bağımsız hareket etmektedir. Diğer gruplar birbirleriyle ilişki içerisindeyken; dinsel grupların özelliği dinsel hafızanın ilk ve son temelli olmasıdır. Böyle bir hafıza kendini diğer hafızalardan uzak tutar. Dinin amacı, dogmanın olduğu zamandaki gibi kalmak ve tüm zamanlar boyunca ilk halini korumaktır. Bunu korumak zordur; ancak her halükârda kendisini koruduğuna inanılır. Ancak dinsel hafıza; etrafını kuşatan toplumsal bağlamda, anılardan ve tanıklarından kendini tahrip etmeden koruyabiliyorsa mümkündür (Halbwachs, 2017, s. 243,245). Toplum, bireylerini ve gruplarını birbirinden ayıracak her şeyi hafızasından uzak tutmak ister. Her dönem anılarını koşullarına uygun olacak şekilde dönüştürür (Halbwachs, 2017, s. 358). İnsanların bir arada yaşadığı toplum, ortak anılarını da yanında taşır; ancak bu birlikteliğe zarar verecek her şeyi hafızasından silmek ister. Surp Yerrortutyun Kilisesi'nden Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'ne dönüşen yapı da değişen toplum yapısının kendi inanç hafızasının dönüşümü ile bu yapının dini kimliğini dönüştürmesinin mekânsal karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zübeyde Hanım Kültür Merkezi, eski adıyla Surp Yerrortutyun Kilisesi veya Kutsal Üçlü Ermeni Kilisesi olan yapı, Eskişehir'in tarihiyle ve dolayısıyla da kentlisiyle önce dinsel daha sonra da kültürel bir ilişkilene içerisinde olmuştur. Ancak Eskişehir'de yaklaşık iki asırdır ayakta duran yapı hakkında çok fazla çalışmaya rastlanmamıştır. Bu makalenin amacı, tarihi süreç içerisinde var oluş nedeni unutulmaya yüz tutmuş olan bu yapının, Eskişehir'in kolektif hafızasındaki yerinin sorgulanmasıdır. Niteliksel bir araştırma olan bu çalışmada, Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin kentin kolektif hafızasındaki yerinin sorgulanması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Eskişehir kentlisinin katılımıyla oluşturulan anket çalışmasıyla sorgulanma gerçekleştirilmiştir. Anket soruları Mettan'ın insan ve çevre ilişkileri yaklaşımına göre hazırlanmıştır. Anket verilerinin analizleri tablolar ve grafiklerle somut hale getirilmiştir.

1. Tarihi ve Kültürel Değer Olarak Kiliselerin Dönüşümü ve Kentsel Hafızadaki Yerleri

Bir yapı mevcut işlevinin zaman içinde geçerliliğini yitirmesinin ardından yeni bir işlevle kullanıma açılır (Güney, 2016, s. 36). Tarihi ve kültürel değeri olan yapıların otonomisini değiştirmeyen yeniden kullanım uygulamaları bu yapıların çıkar çatışması olan bağlamlarda korunmasında etkili olabilir (Saifi & Yüceer, 2013, s. 761).

Toplum, kutsanmış yapılarla ilgili meselelere duygusal olarak yaklaşır ve dolayısıyla kiliseler de dahil olmak üzere bu yapıları korumak ister. Kentteki somut olmayan değerler toplum için önem arz etmektedir ve bu dini yapıların gelecek nesiller için korunması için de geçerli bir argümandır (Szuta & Szczepański, 2020, s. 13). Tarihi çevrelerin bütünlüğünün korunmasında somut ve somut olmayan özellikler arasındaki ilişkinin iyi anlaşılması gerekmektedir. Yapıların dönüşümünde bu ilişkilerin gözden kaçırılması bütünlüğün bozulmasına sebep olacaktır (Karakul, 2011, s. 121-122). Bir yapıyı uyarlamalı olarak yeniden kullanma kararı, mimari değerlendirmeler de dahil olmak üzere birçok faktöre bağlıdır. Dolayısıyla, en uygun kullanım için yapının karakteri analiz edilmelidir. Ayrıca yapının bütünlüğünü korumak için değişikliklerin asgari düzeyde tutulması gerektiği veya gelecekte yeniden kullanılabilmesi için değişikliklerin geri döndürülebilir olması önemlidir. Buna karşın şöyle bir yaklaşım da söz konusudur: Yapının ancak yararlı hale gelirse kurtarılacağını varsayarsak, yeni kullanımında mali açıdan uygulanabilir olması gerektiğinin farkında olunur ve bu durum genellikle yapıda ciddi değişiklikler anlamına gelmektedir (Velthuis & Spennemann, 2007, s. 63). Tarihi yapılar, özellikle dini öneme sahip olanları yeniden kullanmayı amaçlayan projeler, farklı çıkarlara sahip kişiler (mimarlar, muhafazakârlar, inşaatçılar, yatırımcılar ve yerel sakinler) tarafından ele alınmaktadır. Yapılacak olan projeler, bu kişilerin birlikteliğini ve iş birliğini gerektirdiği için oldukça zordur; ancak böyle bir girişim mümkündür. Eski kutsal yapıları günümüze uyarlamanın iki ana yolu vardır (Szuta & Szczepański, 2020, s. 284):

1-Dış yenilik: zıt unsurlar ve girişi vurgulama;

2-Binanın dışına mümkün olan en küçük müdahale.

21. yüzyılda tarihi yapıların kentsel alana uyarlanması önem kazanan bir hal almıştır. Tarihi yapılar, özellikle belirli bir alana kimlik ve aidiyet duygusu kazandırmaktadır. Uyarlanabilir yeniden kullanımın temel amacı, tarihi yapıları en uygun teknik koşullarında tutmak ve gelecek nesiller için korumaktır (Szuta & Szczepański, 2020, s. 285). Yerinden edilmiş topluluklara ait dini yapıların yeniden kullanılması durumunda, yalnızca küçük değişiklikleri gerektiren yeni bir işlevin verilmesi, yapıların hayatta kalmasını kolaylaştırabilir (Saifi & Yüceer, 2013, s. 761). Bu çalışma da yerinden edilen azınlık durumundaki Ermenilere ait olan bir kilisenin kullanımının günümüze gelene kadar nasıl dönüştüğünü ve kent hafızasındaki yerini ortaya koymaktadır.

2. Eskişehir'in Kolektif Hafızasında Azınlıklar

Osmanlı Devleti gerileme döneminde, yükselme döneminin tam aksine içe dönük bir iskân faaliyeti izlemiştir. Bu süreçte, diğer ülkelerde yaşayan Müslüman halklara da kapılarını açmıştır. Ortaya çıkan göç sorunun ardından göçmenler Anadolu topraklarında yerleştirilmeye başlamıştır. Eskişehir için de bu göç hareketi, dışarıdan Eskişehir'e ve Eskişehir'den ülke dışına doğru yaklaşık 150 yıl sürerek dini ve etnik olarak köklü değişikliklere sebep olmuştur. Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen göçlerle özellikle tarım kültüründe gelişmeler yaşanmıştır. Eskişehir dışına yapılan göçlerle, daha önce bu kentte yaşayan Ermeni, Rum ve Yahudi nüfusun Eskişehir'den ayrıldığı ve tamamen Müslümanlardan oluşan bir yapılanmaya gidildiği görülmüştür (Önder & Kırılı, 2005, s. 131-142). Eskişehir'de yaşayan Ermeni, Yahudi ve Rum azınlıkların kentten

ayrılmalarıyla çeşitli kültürel farklılıkların yaşandığı bölgede etnik ve dini olarak keskin bir değişim yaşanmıştır.

Eskişehir 18. yüzyılda demiryolunun yapılmasıyla göç almaya başlamıştır. Bu süreçte Anadolu'daki çeşitli Yahudi yerleşkeleri çiftlik adıyla anılmıştır (Banger, 2010, s. 127). Yahudi karşıtı hareketlerin de sebebiyle, göç yapılan noktalardan birisi de Eskişehir olmuştur. Göçmenlerin çoğu kentli oldukları için geldikleri yerde tarım bilmemelerinden dolayı zorluk yaşamışlardır (Banger, 2010, s. 126). Buradaki yerli köylüler, iklimin sert olması nedeniyle Yahudileri sağlam yapılar yapmaları konusunda uyarmışlardır. Öte yandan Yahudiler ekonomik sıkıntı çekmektedir. Bu durumun üzerine köylüler bu bölgede çok yaban domuzu bulunduğunu, avlayabildiklerini lakin dini inançlarından dolayı dokunamadıklarını söylemişlerdir. Köylülerin domuzu avlaması, Yahudilerin de domuzun derisini yüzüp, kıllarını biriktirip fırça ya da tarak gibi malzemeler yapıp İstanbul'a satma konusunda birlikte çalışmışlardır. Böylece iki kesim arasında iletişim ve adil anlaşma başlamıştır (Banger, 2010, s. 128-129). Bahsedilen bu örnek Müslümanların ve Yahudilerin ortak bir amaç gayesinde birlikte çalıştıklarını göstermektedir.

Eskişehir'e gelen gezginlerin anlattıklarına göre Eskişehir'de Ermeniler de yaşamıştır. Paul Lucas, Fransa Kralı'nın emriyle yaptığı seyahatinde, 1705 yılında Eskişehir'in 2 km uzağında bir köyde dağ eteğinde Ermenilerin yaşadığını belirtmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Eskişehir'e gelen G. Perrot ise Sivrihisar'da yaşamakta olan Ermenilerin varlığından bahsetmektedir. Ermenilerle Türklerin bir arada yaşadıklarını dile getirmiştir. Buna ek olarak Sivrihisar'da sadece Ermenilerden oluşan 1500 kişilik bir okul kurduklarını da eklemiştir (Alkaya, 2006, s. 151). 1891 yılında Avrupa'dan getirilen işçi ve mühendislerin isteği üzerine Eskişehir'e gelen rahipler burada bir de okul açmışlardır. Bu yıllarda 1790 öğrenciye eğitim veren 133 okul bulunmaktadır (Önder, 1998, s. 248). Anadolu'yu gezen gazeteci Ahmet Şerif, Eskişehir'de ilk önce Ermeni mektebini gezmiştir. Bu okul, Ermeni vatandaşların kendi aralarında para toplayarak 1909 yılında açılmıştır. Okuldaki düzen ve çalışma disiplini gazetecinin dikkatini çekmiştir (Arıkan, 2001, s. 29). Gazetecinin yaptığı bu gözlem, Ermenilerin eğitime verdiği önemi ve bu doğrultuda çalışmalarına özen gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Bir zamanlar kentin merkezinde 4500 Ermeni; kentin çeperlerinde ise yaklaşık 10.000 Ermeni'nin yaşadığını belirtmiştir. 1915 yılındaki tehcir, bir asır önce demiryolunun yapılması ile oluşan iş imkanlarında çalışmak üzere Eskişehir'e göç eden Ermenilerin ülkelerine gönderilmelerine neden olmuştur. Bahsedilen tehcir ile, çoğunlukla fırınları işletenlerin Ermeniler olmasından dolayı şehir halkı ekmezsiz kalmıştır (Arslan, 2015, s. 4). Buna ek olarak 1915 öncesinde ticaret odası yönetiminde mutlaka Ermenilerin bulunduğunu belirtilmiştir. Diğer bir ifadeye göre; 1982 yılında Eskişehir'e gelen Humann ve Puchstein adındaki gezginler, nüfusun 10.000'inin Ermeni olduğunu belirtmiştir. Eskişehir'de yaşayan Ermeniler ile ilgili bilgilerin net kaynağına ise, Düyun-ı Umumiye'nin Vital Cuinet'e Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarını öğrenmek için hazırladığı "La Turquie d'Asie" adlı kitaptan ulaşılmaktadır. Bu kitabı hazırlayan Vital Cuinet; Eskişehir'in Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya sancağına bağlı bir kaza olduğu ve Seyitgazi'nin tek nahiyesi olduğu belirtmektedir. Alkaya'nın kitaptan edindiği bilgiler doğrultusunda Eskişehir'de ve merkezinde yaşayan azınlıkların ve Ermenilerin sayısı merkezde yaşayan ve merkezde yaşamayanların yeniden ifade edilecek şekilde düzenlenmesiyle Tablo 1'de ifade edilmiştir (Alkaya, 2006, s. 152). (Ancak Cuinet'in hazırladığı demografi durumunun güvenilirliği bir sonraki Tablo 2'de ve öncesindeki paragrafta ifade edilen bilgilerle zayıflatılmıştır (Efe, 1998, s. 76).

ESKİŞEHİR/1893		ESKİŞEHİR MERKEZ/1893	
Müslümanlar	48.200	Müslümanlar	17.131
Ortodoks Rumlar	12.700	Ortodoks Rumlar	1.147
Gregoryen Ermeniler	6.074	Gregoryen Ermeniler	583
Yahudiler	100	Katolik Ermeniler	132
Katolik	-	Latinler	30
Toplam	67.074	Toplam	19.023

Tablo 1. Eskişehir'deki azınlıkların demografisi (Vital Cuinet, Düyun-ı Umumiye için hazırlamıştır: Alkaya, 2006, s. 152)

Ayrıca, Vital Cuinet'in Anadolu'daki gelir kaynaklarını tespit etmek için geldiği ve Eskişehir merkez nüfusunun 19.000 buradaki gayrimüslimlerin ise yaklaşık 2000 kişi olduğunu belirtmiştir. Toplamda ise 67.000 kişi olduğu düşünülürse; bunun 48.000'inin Müslüman geriye kalan 19.000'inin ise gayrimüslim olarak kırsalda yaşamış olacağı ortaya çıkar. Ama gayrimüslimlerin genel olarak merkezde yaşayarak ticaretle uğraştığı bilindiğinde Cuinet'in Düyun-ı Umumiye için hazırladığı kaynağın daha dikkatli incelenmesi gerektiği belirtilmiştir (Efe, 1998, s. 76). Bu sebeple Cuinet'in verilerinden elde edilen Tablo 1'deki veriler üzerinde de tekrardan düşünmek gerekir. Bu sebeple Tablo 2 oluşturulmuştur.

ESKİŞEHİR/1893-1894 (Demiryolu yapılmadan Önce)		ESKİŞEHİR/1900-1901 (Demiryolu yapılmadan Önce)		ESKİŞEHİR/1907-1908 (Demiryolu yapılmadan Önce)	
Müslümanlar	57420	Müslümanlar	68.024	Müslüman	90.880
Rum Ortodoks	820	Rum Ortodoks	1.163	Rum Ortodoks	2.303
Ermeni Gregoryen	1.172	Ermeni Gregoryen	2.022	Ermeni Gregoryen	3.467
Yahudiler	53	Katolik	211	Katolik	407
Katolik	192	Bulgar	3	Protestan	610
		Yahudi	63	Yahudi	151
Toplam	59.657	Toplam	71.486		97.818

Tablo 2. Eskişehir'deki azınlıkların demografisi 2: (Efe, 1998, s. 76-77)

Cumhuriyet öncesi dönemde nüfusun artışında etken olan olaylardan birisi de demiryolunun kente ulaşmasıyla bu ulaşım uzak yerleşmelerden kente göç eden tüccarlar ile yaşanmıştır (Ertin, 1994, s. 103). Tablo 2'ye göre, Eskişehir kent nüfusu demiryolunun yapılmasıyla artmıştır. Bu yargıya Hüdavendigar Salnamesi'ndeki Eskişehir kazasının merkez ve kaza genelindeki toplam nüfusundan ulaşılmıştır (Efe, 1998, s. 76-77). 20. yüzyıl başlarında demiryolunun da yapılmasıyla nüfus artmış ve Ermenilerin de nüfusu bu doğrultuda artmıştır (Alkaya, 2006, s. 153). Bu bilgilere göre her iki azınlığın da sıklıkla merkeze yakın yerlerde görüldüğü anlaşılmıştır. Ayrıca azınlık olarak bahsedilen bu gruplarla Eskişehir'deki Türklerin bir arada yaşadıkları görülmüştür. Bir arada yaşadıklarına dair şöyle bir örnek gösterilebilir: 1912 yılında Eskişehir Metanet Gazetesi'nde "Eskişehir Ermeni Kulübündeki Salim Bey idaresindeki tiyatro heyeti" diye bir duyuru yapılmıştır. Bu tiyatro Türk yazarların seçkin eserlerinin oynatıldığı sürekli bir tiyatrodur (Baraz, 1988, s. 6). Bu gazete haberi de Ermeniler ve Türklerin bir zamanlar, beraberlik içerisinde yaşadığının bir göstergesidir. Ancak ilerleyen zaman içerisinde bu beraberlikte bozulmalar meydana gelmeye başlamıştır.

19. Yüzyılda ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri Ermenileri de etkilemiştir. 1820'li yıllarda başlayıp, 1829 yılında Rusların Osmanlı ülkesini istila etmesi üzerine Ermenilerin Rusların tarafında yer alması anlaşmazlığı ilk başlatan olay örneğidir. Balkan Harbi'nde Osmanlı'nın yenilmesiyle Ermenilerin Osmanlı'dan ayrılma faaliyetleri artmıştır. I. Dünya Savaşı'nda ise

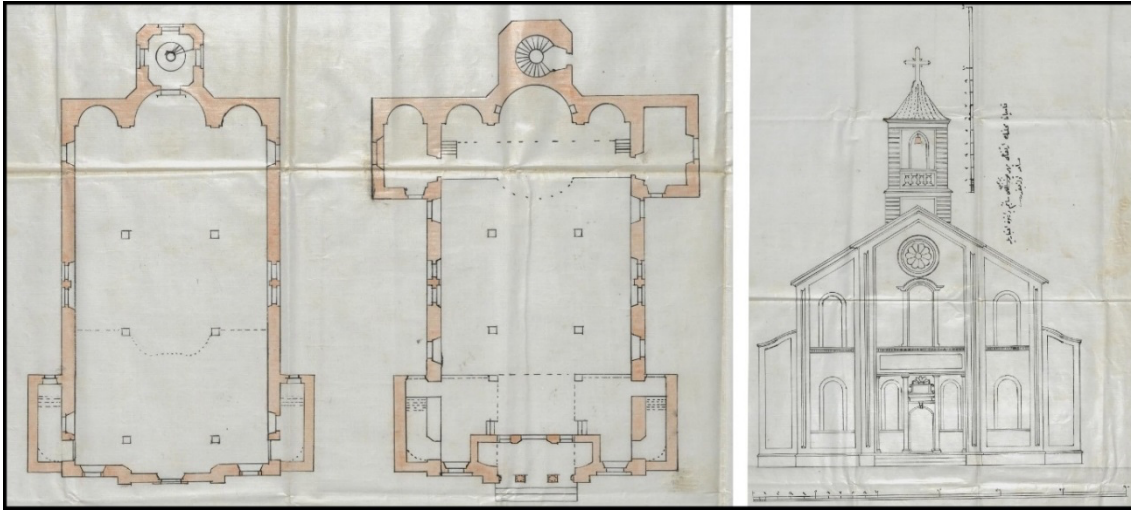
mücadele iyice artmıştır (Kırlı, 2001, s. 101). Dolayısıyla bu ifadeden, bir düzen ve beraberlik içerisinde yaşayan Ermeniler ve Türklerin ilişkisinin 19. yüzyılda bozulmaya başladığı anlaşılmıştır. Günümüzde de bu etkilerinin devam ettiği görülmektedir. Diğer bir ifadeye göre, şehrin bölgesel öneminden dolayı Eskişehir Ermenilerinin, hiç beklemedikleri bir anda tehirci onaylanmıştır. Ermeni olaylarıyla (I. Dünya Savaşındaki Kafkas Cephesi) ilgisi olmayan Eskişehir Ermenileri tekrar geri dönme umudunu taşıyarak uzaklaştırıldılar. Tekrar kente dönen Ermeniler, 1921'de Eskişehir'in Yunan işgalinden dolayı 1922'de kentin tüm azınlıklar tarafından boşaltılmasıyla beraber kenti terk etmişlerdir. Bu olay sonucunda Eskişehir Ermeni nüfusu yok denecek bir hale gelmiştir (Erşan & Yetim, 2011, s. 96). Tehcirin günlüğünü tutanlardan 1901 doğumlu Adapazarlı Hrant Sarıyan'a göre Eskişehir Garı'nda binlerce Ermeni çadırda yaşamıştır. Şehre inmeleri ise özel izin dışında yasaklanmıştır (Korucu, 2013). Bu örnek ise o zamanda bile, birlik içerisinde yaşayan Ermeniler ve Türklerin ilişkisinin ne duruma geldiğini gözler önüne sermektedir.

Toplum olabilmek için bir arada yaşamak ve bu bir aradılığı korumak gerekmektedir. Bu gereklilik paylaşımlarla kendisini ortaya koyar. Ortak paylaşımlar sonucunda ortak bir birikim, dolayısıyla bellek kazanılır. Toplumun kazandırdığı bellek bireysel olmayıp kolektif bir bellektir. Bu bağlamda; toplumsal bellek ve tarih kavramları birbirine yakın iki kavram olarak görülmektedir. İkisi arasındaki temel fark şu şekilde ifade edilebilir: Toplumsal bellek, tarihi yeniden oluşturmak değildir; ancak kolektif bellek için tarih yol gösterici olabilir (Connerton, 1999, s. 25,27). Ayrıca toplumsal bellek, günlük yaşamın gen noktasına yayılmış durumdadır (Connerton, 1999, s. 38). Dolayısıyla, uzun zamandır ayakta olan bir yapı, sahip olduğu; malzemesi, rengi, yapım tekniği ve yaşanmışlıklarıyla kullanıcısı ve kendisi hakkında bilgiler vermektedir. Yapı yaşanmışlıklarıyla kendi kimliği hakkında bilgi verirken, bizim de içinde bulunduğumuz toplumun geçmişi hakkında bilgi edinmemize fırsat tanımaktadır. Çünkü bu süreç yaşadığımız toplumun bir sonucudur. Bu sebeple iki asırdır günümüze kadar bir şekilde varlığını koruyan Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin araştırılması önemlidir.

3. Surp Yerrortutyun Kilisesi'nden Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'ne: Bir Dini Yapının Dönüşümü

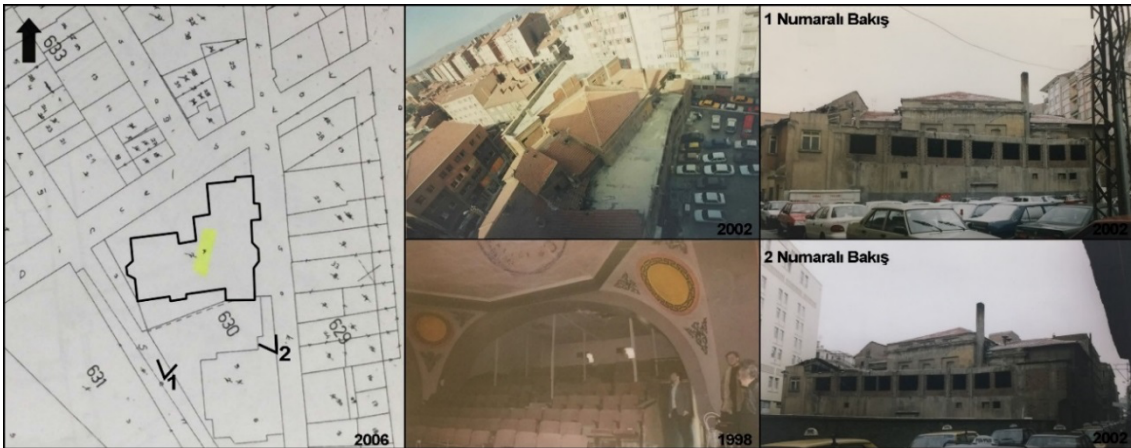
Türkiye Cumhuriyeti kurulana dek Osmanlı tebaası altında birçok ulus ve ırk bir arada yaşamıştır. O dönemde iki yerleşimden bahsedilir. Yukarı Mahalle (Odunpazarı) Türk ahalisinin yaşadığı yer ve Aşağı Mahalle (Köprübaşı civarı) Rum ve Ermenilerin yaşadığı yerdir. Ayrıca o dönemde iki kilise bulunmaktadır. Asri Sinema'ya dönüşen Ermeni Kilisesi ve Yurt Pasajı'nda bulunan Rum Ortodoks Kilisesi'dir (Atuk, 2002, s. 110). Günümüzde Ermeni Kilisesi Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak bir şekilde varlığını sürdürürken; Yurt Pasajı olarak bahsedilen yerde Rum Ortodoks Kilisesi varlığını tamamen kaybetmiştir.

Tarihi yapıların doğal ve kültürel süreçler sonucunda özgün isimleri değişebilmektedir. Yapıya ait özgün adlandırmalar, yapıyı tarif etmenin yanı sıra yapıya ait hikâyeyi anlatan kolektif bir uyarıcıdır. Ancak yapıların adlarının değişmesi süreç içerisinde özgün adların aktarılmasına engel olmaktadır. Bu sebeple yapıların adlarındaki değişiklikler kolektif belleğin sürekliliğini kesintiye uğratmaktadır (Yazgan & Akbulut, 2017, s. 117). İsmi değişen, günümüzde Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak bilinen Surp Yerrortutyun Kilisesi de bu tarihi yapılardandır. 15.12.1898 tarihinde "Hüdavendigâr vilayeti Eskişehir kasabasının Hoşnudiye nam Ermeni Mahallesi'nde Ermeni Kilisesi'nin harab olmasından dolayı tecdiden inşasına ruhsat itası. (1316Ş-01)" (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri) belgesi ile ruhsatı alınan kiliseye ait plan ve görünüş Resim 1'deki gibidir.

Resim 1. Surp Yerrortutyun Kilisesi, 1898 [1]

Eskişehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nda 19.06.1998 tarihli rapora göre Rum Kilisesi olarak ifade edilen yapının yapım tarihi yukarıda da bahsedildiği gibi Geç Osmanlı dönemlerine tarihlenmektedir. İnşaat malzemesi tuğla ve harçtır. İç kısım tek mekânlı, merkezi kubbeli, doğu yönünde apsisli ve kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Tromplarda bitkisel ve geometrik boyama süslemeleri vardır. İç kısımda sonradan balkon ilave yapılarak, mimari bütünlük kısmen bozulmuştur (Resim 2).

Resim 2. Kilisenin yıllara göre plan değişimi ile iç ve dış mekâna ait görselleri [2]

Yapılan çalışmalarda Ermeni kiliselerinin inşasında tamamen taş kullanıldığı belirtilmiştir. Tavan genellikle tonozludur. Kubbe mevcuttur. Karmaşık ama simetrik iç mekanların örtülmesi için tavanlar parçalı bir görünüme sahiptir (Dedeoğlu, 2012, s. 43). Eskişehir Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin inşaat malzemesi ise tuğladır. Tek mekânlı, merkezi kubbeli ve doğu apsislidir. Ancak kilisenin cemaatsiz kalmasından sonra, uzun süre sinema olarak kullanıldığı için birçok değişikliğe uğramıştır (Eskişehir Kültür Envanteri, 2014). Bu değişiklikler yapının kültür merkezi olmasıyla iyice artmıştır.

Surp Yerrortutyun Kilisesi 1915 yılındaki Ermeni Tehcir Yasası ile Ermenilerin tehcir edilmesi ve geriye kalan halkın da 1922'de Yunanistan'a sürgün edilmesiyle cemaatsiz kalmıştır. 1928 yılında yapı sinema olarak kullanılmak üzere kiralanmıştır (Üstün, 2018, s. 442). Günümüzde ise Surp Yerrortutyun Kilisesi, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak kullanılmaktadır. Yapının bulunduğu konum Resim 3'te ifade edildiği gibi kent içinde ve merkezdedir. Yapının güneyinde Eskişehir Subay Orduevi ve Porsuk Nehri bulunmaktadır.

Resim 3. Zübeyde Hanım kültür Merkezinin Konumu, 2020 (Google Earth programı kullanılarak oluşturulmuştur.)

Ayrıca yapının güneyinde 20. yüzyıl başlarında Ermeni Mektebi ve Kulübü iken daha sonra Kolordu Binası olarak hizmet vermiş kamu yapısı bulunmaktadır. Ancak günümüzde bu yapının yerinde Şale Oteli bulunmaktadır. Bu döneme ait fotoğraflar Resim 5'te ifade edilmiştir. Bahsedilen Ermeni Kulübünün üst katı Ermeni ilkokulu olarak hizmet vermiştir. Ermeni Kulübü, 20. Yüzyıl başlarında, opera, bale, tiyatro gibi çeşitli sanat etkinliklerine ev sahipliği yapmıştır (Atuk, 2002, s. 112,118). Bu yapıların konumlanışı ise Resim 4'te ifade edilmiştir.

Resim 4. Cumhuriyetin ilk yılları Eskişehir İstasyon caddesi (Atuk, 2002, s. 127)

Resim 3'te 6 numara ile ifade edilen yerde Şale Oteli bulunmaktadır. Eskişehir'in kurtuluşundan sonra kurulan Hoşnudiye Mahallesi Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı mahalledir. Buna ek olarak kent için; 1900'lü yılların başlarında tren istasyonu ve çevresindeki merkez mahallesi dahil tümüyle bir Ermeni kenti olduğu söylenmektedir (Radikal Gazetesi, 2018). O döneme ait fotoğraf ise Resim 6'da ifade edilmiştir. Surp Yerrortutyun Kilisesi'nden önce Asri Sinema'ya daha sonra da Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'ne dönüşen yapı Hoşnudiye Mahallesi'nin sınırında yer almaktadır. Şu an Porsuk etrafında, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi dışında tarihi eser olmamasının sebebi olarak resmi tarihe göre yaklaşık bir yıl boyunca şehri kontrol eden Yunan ordusunun 1922'de geri çekilirken kenti ateşe vermeleri gösterilmiştir

(Korucu, 2013). Bu sebeple Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'ne dönüşen yapı, bölgede yegâne tarihi bir yapı özelliğiyle de ayrıca önem kazanmaktadır.

Resim 5. 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Mektebi ve Kulübü daha sonradan Kolordu Binası (Sarıöz, 1997, s. 86-88)

Resim 6. 1915 yılı, Ermeni Mahallesi halinden bir görüntü (Sarıöz, 1997, s. 84-85)

Bir gazeteci olan Rengin Arslan'ın 2015'te yaptığı bir araştırma ile şehrin merkezinde bir kilise bulunduğu haberleştirilmiştir. Bu haberde, Eskişehir'in Sivrihisar ilçesinde bir başka yapının da olduğunu arşiv taraması yapan Ahmet Atuk'tan öğrenildiği belirtilmiştir. Anadolu Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim elemanı Kemal Yakut ile yapılan görüşmede de adı geçen yapının önce kilise, sonra sinema ve günümüzde ise kültür merkezi olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Yapının özünden geriye kalan ve onun geçmişini hatırlatan tek şey kubbesidir (Arslan, 2015, s. 3). Çünkü yapı geçirdiği sinema ve kültür merkezi değişiklikleriyle özgünlüğünü kaybetmiştir.

Eskişehir'de kamu yapıları II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar içe dönük bir politikayla belirlenirken, 1945 yılında ilk kez 1/1000 ölçekli mevzi imar planı ve meydan düzenlemesinin yapılmasıyla kamu yapılarına yapılan yatırımlar hareketlenmiştir. Bu hareketlilik ranta yeni düşerek işlevini kaybeden sinema, işhanı, otel ve otogar yapılarına yönelik olmuştur. Cumhuriyet döneminde kapalı, açık hava ve kurum sinemaları önem kazanmıştır. Bu dönemdeki sinemalardan birisi de Surp Yerrortutyun Kilisesi'nden dönüştürülen Asri Sinema'dır (Özkut, 2017, s. 54). Başka bir ifadeye göreyse Asri Sinema kente Cumhuriyet döneminde eklenen yeni mekanlardandır (Yatağan, 2013, s. 205). Dolayısıyla Asri Sinema'nın Eskişehir'de bulunan ilk sinemalardan olduğu da söylenebilir. Murat Bardakçı ise, Eskişehir'in merkezinde bulunan, 19. yüzyıl yapısı olan Surp

Yerrortutyun Kilisesi'nin bir dönem "Asri Sinema" adıyla kullanıldığının belediye kayıtlarında yazdığını iddia etmektedir. Buna ek olarak yapıda müstehcen film oynatıldığını ve bir zamanlar Eskişehir'in lüks sinemaları arasında gösterilen Asri Sinema'nın izleyicilerinin tamamen erkek olduğunu da belirtmiştir (Korucu, 2015, s. 12). Yapının 1910 yılına ait, sinema olmadan önceki son hali Resim 7'de yer almaktadır. Bu görselin birinci karesindeki resim 1910 yılına aittir. [3] İkinci karedeki görselin, birinci karedeki resimle yapı niteliği olarak benzerlik gösterdiği görülmüştür. [4]

Resim 7. Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'ne Dönüşmeden önceki, 1900'lü yıllara ait kilise döneminden fotoğraf

Bahsi geçen yapı yangın atlattığı, birçok el değiştirmiş ve sonunda Tozman ailesinin mülkiyetine geçerek sinema olarak işletilmeye devam etmiştir (Bodur, 1990, s. 211). 1940'lı yıllarda Eskişehir'de aralarında Asri Sinema'nın da bulunduğu (Halkın, Sizin, Atlas, Yeni, Marmara, Lale ve Yurt Sinemaları) sekiz sinema bulunmaktadır (Baraz, 1988, s. 24). Asri Sinema olarak da bilenen yapı, 1970'li yılların ilk yarısına kadar büyük izleyici kitlesine sahip olmuştur. Bunun yanı sıra çocuk filmlerinin oynatıldığı bir de cep sinemasını bünyesinde barındırmıştır. Televizyonun yaygınlaşmasıyla sinemaya olan ilgi azalmış ve çocuk sineması kapatılmıştır (Bodur, 1990, s. 212). Televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte izleyici çekmek isteyen sinemanın müstehcen film izletmeye başlaması ve sonucunda da çocuk sinemasının kapatıldığı düşünüldüğünde, çocuk sineması macerasının normal sinema gösterimine göre daha kısa sürdüğü söylenebilir.

1974 yılından itibaren müstehcen filmler oynatmaya başlayan sinema izleyicisinin %30'unun üniversite öğrencisi olmasıyla beraber tümünün erkek olduğu belirtilmiştir. Sinema işletmecisi de büyük kitlelere hitap eden nitelikli filmleri gösterme çabasında olduklarını iddia etmiştir (Bodur, 1990, s. 212). Yapının sinema olarak kullanıldığı dönemlerden 1990 ve 2001 yılına ait fotoğraflar Resim 8'de ifade edilmiştir. [5]

Resim 8. 1990 ve 2001 yıllarından Asri Sinema'ya ait fotoğraflar

2009 yılında Tepebaşı Belediyesi tarafından restore edilen yapı, günümüzde Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak kullanılmaktadır (Milliyet Gazetesi, 2018). İnşa edildiği dönemden bu yana üç işlev değiştirdiği görülen yapının yıllara göre işlevi Tablo 3'te ifade edilmiştir.

Adı	Zaman	İşlev
Surp Yerrortutyun Kilisesi (Kutsal Üçlü Ermeni Kilisesi)	18.-1928	Kilise
Asri Sinema	1928-2009	Sinema
Zübeyde Hanım kültür Merkezi	2009-devam	Kültür merkezi

Tablo 3. Kiliseden, sinemaya ve kültür merkezine dönüşen yapının tarihi geçmişi

Dini bir mekân olarak hayat bulan yapı yukarıda bahsedilen nedenlerle sinemaya dönüştürülmüş, ancak Asri Sinema olarak işletildiği dönemde gösterilen filmlerin türü ile anılması kent için üzücü bir durum olmuştur. Oysa, toplumumuza yer edinmiş kültürel değere sahip yapıların korunması hem toplum belleği hem de kendi kimliğimiz için önemlidir. Bu nedenle, yapıların işlevleri zaman içerisinde değişirken özüne de saygı duyulması gerekmektedir.

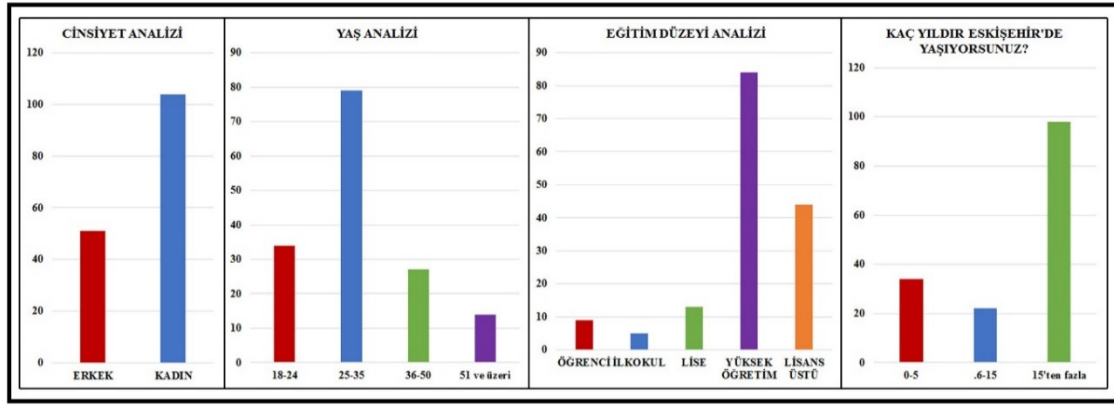
4. Zübeyde Hanım Kültür Merkezi Alan Çalışması ve Değerlendirme

Kent, tarihi süreç içerisinde birbiri üzerine eklenen mimari katmanlardan oluşmaktadır. Bu katmanların her biri kendi döneminin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Katmanlar ya bir diğeri dönüştürerek ya da diğeriyle birlikte dönüşerek ortaya bir bütün koymaktadır. Bu bağlamda taşınmaz kültür varlıkları tarihin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan önemli belgelerdir (Erkartal, 2016, s. 500). Çünkü bu yapılar kentin yaşanmışlıklarını kendi bünyesinde barındırmaktadır.

Mimari yapıların sahip olduğu somut ve somut olmayan değerler bu yapıların hatırlanmasında oldukça önemli etkilere sahiptir. Appleyard'tan aktaran Morval bu durumu kendi içerisinde kategorize etmiştir. Appleyard; binaları tanımayı, hatırlamayı beş niteliğe indirger. Bu beş nitelik; bina etrafı hareketlilik, binanın tasarımı, görülme düzeyi, kültürel anlamı ve biçimin tekil yanlarıdır. Başka bir bakış açısına göre, yapıların algılanması üst ölçekten alt ölçeğe doğru faktörlerin etkilemesiyle değişmektedir. Bu ölçekler; çevresel, sosyal ve kişisel olarak ele alınabilir. Bu durum Mettan tarafından şöyle ifade edilmiştir. Mettan, gözlemci ve çevre arasında bir filtre olduğunu ve çevre temsilini etkileyen birçok faktör olduğunu ifade etmektedir. İnsanın çevresiyle olan ilişkilerinin çevresel deneyim, sosyal etmenler kişisel değişkenler tarafından etkilendiğini savunmaktadır (Morval, 1985, s. 30). Etkileşim sonucu çevresini tanıması kolektif kavramını pekiştirecektir. Dolayısıyla yapılan bu çalışmada, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nin kentin kolektif hafızasının sorgulanmasında Mettan'ın yaklaşımı benimsenmiştir. Bu sebeple anket çalışmasında, Mettan'ın yaklaşımı doğrultusunda oluşturulan sorular katılımcılara yönlendirilmiştir.

Çalışma 155 kişinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. 104 kadın, 51 erkek olmak üzere 18-51 yaş arasında katılım sağlanmıştır.

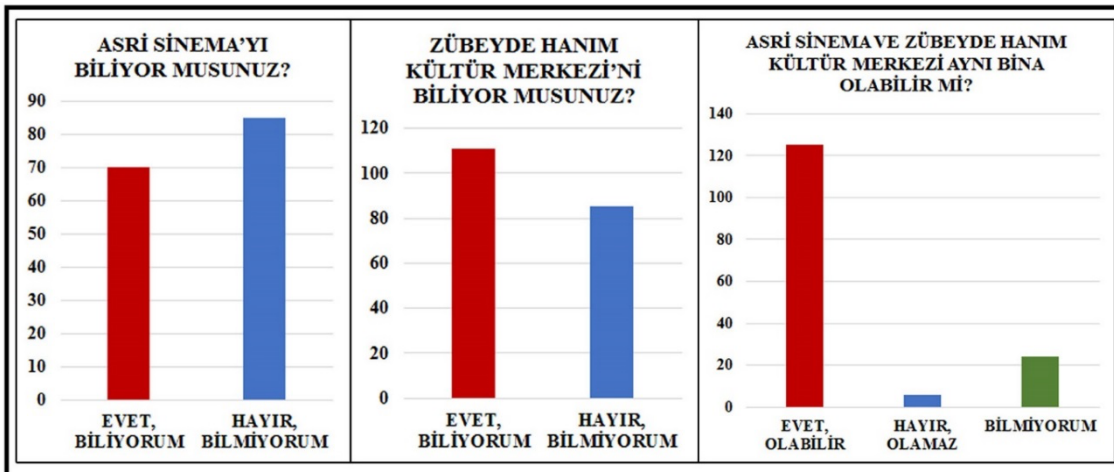
Kullanıcı profiline ait bilgilerin analizi Grafik 1'de ifade edilmiştir. Katılımcıların cinsiyet analizine bakıldığında katılımcıların 101-54 olmak üzere çoğunluğunun kadın olduğu görülmüştür. Yaş analizi değerlendirildiğinde katılımcıların çoğunluğunun 25-35 yaş arası olduğu görülmüştür.

Grafik 1. Kullanıcı profili analizi

Grafik 1’de, eğitim düzeyi analizine bakıldığında katılımcıların yükseköğretim seviyesine sahip olanların daha çok olduğu görülmüştür. Bu durumun, katılımcıların çoğunluğunun yaş seviyesinin 25-35 yaş arasında olmasıyla ilişkili olduğu düşünülmüştür. Eskişehir’de oturma süresine bakıldığında 0-5 yıl arası Eskişehir’de yaşayan kişilerin lisans ve üzeri eğitimlerini devam ettiren kişilerin yoğunlukta olduğu görülmüştür. Eğitim süresinin lisans (4 yıl veya üzeri) ve lisans üstü (yüksek lisans, 3 yıl+ doktora, 6 yıl) seviyesinde olduğu düşünüldüğünde 15 ve üzeri yıldır Eskişehir’de yaşayanların artık eğitim amacıyla değil de Eskişehir’e yerleşmiş kişiler oldukları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ele alındığında katılımcıların %64 ünün Eskişehir’e yerleşmiş kişilerden oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla, katılımcı profilinde öne çıkan faktörlerin cevapları bu yönde etkilediği söylenebilir.

Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin tarihi geçmişindeki işlevlerine yönelik, yapının bilinmesiyle ilgili analiz Grafik 2’de ifade edilmiştir.

Grafik 2. Yapının geçmişine yönelik durumunun bilinmesine yönelik analiz (Soru 6,7,8)

Asri Sinema’nın cinsiyet, yaş ve eğitim durumuna göre bilinirliğine yönelik cevaplar Tablo 5’te ifade edilmiştir. Verilen cevaplara bakıldığında %70-85 oranında evet biliyorum-hayır bilmiyorum cevaplarına ulaşılmıştır. Katılımcıların 54’ü erkek olup 32 kişi evet biliyorum yanıtı vermiştir (Bilinme oranı 0,59). 101 kadın katılımcının ise 38’i evet biliyorum yanıtı vermiştir (Bilinme oranı 0,37). Dolayısıyla erkek katılımcıların bu sinemayı daha çok bildiği görülmüştür. Asri Sinema’da gösterilen film seçimleri bu sonuç ile ilişkilendirilebilir. Tablo 5’e göre katılımcıların yaşı arttıkça Asri Sinema’yı bilme oranları da artmıştır. Ayrıca, ankete katılan en az katılımcı yaş aralığı 51 yaş ve üzeri 14 kişiden 11’i, Asri Sinema’yı bildiğini belirtmiştir. Buna ek olarak, bu 14 kişiden 13’ü, 15 yıldan fazladır Eskişehir’de yaşamaktadır. 15 yıldan fazla

Eskişehir’de yaşayan ve 51 yaş ve üzeri katılımcıların neredeyse tamamının bu yapıyı bildiği söylenebilir. Tablo 5’e göre, yapının bilinmesinin eğitim seviyesiyle ilişkisinin olmadığı görülmüştür.

Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin cinsiyet, yaş ve eğitim durumuna göre bilinirliğine yönelik cevaplar Tablo 5’te ifade edilmiştir. Verilen cevaplara bakıldığında 111-44 oranında evet biliyorum-hayır bilmiyorum cevaplarına ulaşılmıştır. Buradan çıkarımla Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin, Asri Sinema’ya göre daha çok bilindiği görülmüştür. Bu sebeple günümüze daha yakın olan kullanımının daha çok bilineceği söylenebilir. Katılımcıların 54’ü erkek olup 38 kişi evet biliyorum yanıtını vermiştir (Bilinme oranı 0,703). 101 kadın katılımcının ise 73’ü evet biliyorum yanıtını vermiştir (Bilinme oranı 0,722). Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin bilinmesinin yaşlara göre analizine bakıldığında, 51 yaşa kadar yaş arttıkça yapının bilinmesi de artmıştır; ancak 51 yaş üzeri durumda böyle bir genelleme yapılamamıştır. Bu sebeple, günümüz kullanımının bilinmesinin yaş ile bir ilişkisinin olmadığı görülmüştür. Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin bilinmesinin eğitim seviyesine göre analizi değerlendirildiğinde, 51 yaşa kadar eğitim seviyesi arttıkça yapının bilinirliği de artmıştır; ancak 51 yaş üzeri durumda böyle bir sonuca

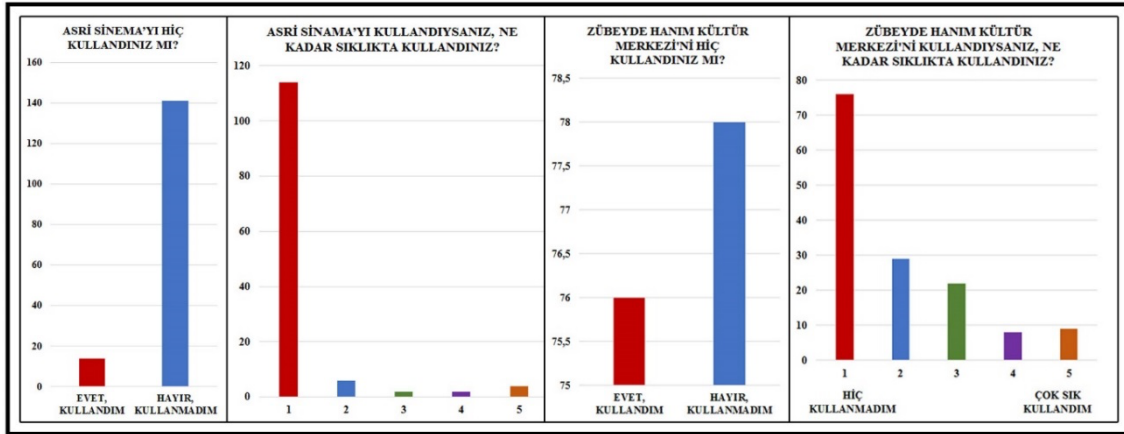
Değişkenler	ASRİ SİNEMA			ZÜBEYDE HANIM KÜLTÜR MERKEZİ		
	Bilen	Bilmeyen	Bilinme oranı	Bilen	Bilmeyen	Bilinme oranı
Cinsiyet						
Erkek	32	22	0,59	38	16	0,703
Kadın	38	73	0,37	73	28	0,722
Yaş						
18-24	4	30	0,11	23	12	0,67
25-35	38	41	0,48	57	22	0,72
36-50	17	6	0,73	23	4	0,85
51 ve üzeri	11	3	0,78	8	6	0,57
Eğitim Seviyesi						
Öğrenci	0	9	0	4	5	0,44
İlkokul	2	3	0,4	3	2	0,6
Lise	7	6	0,53	9	4	0,69
Yükseköğretim	38	46	0,45	63	11	0,75
Lisans Üstü	23	21	0,52	32	12	0,72

varılamamıştır.

Tablo 5. Asri Sinema ve Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin Kullanıcı Profili Değişkenlerine Göre Analizi

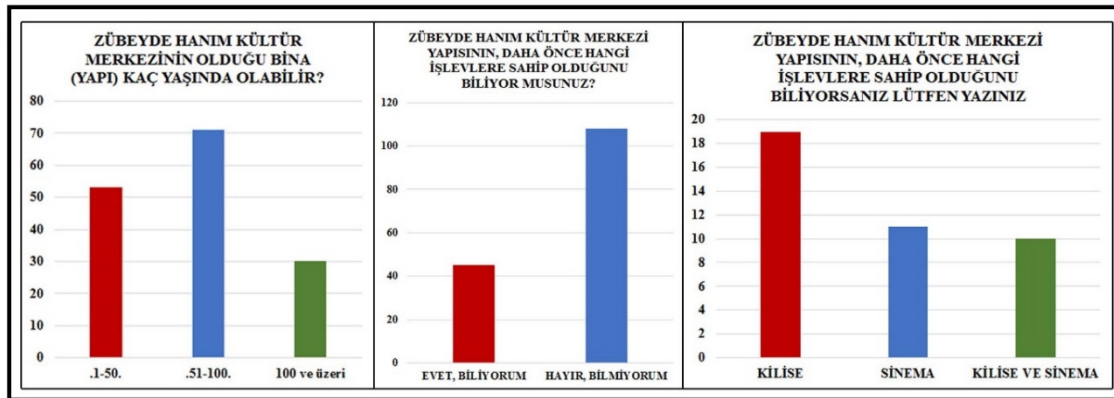
Genel olarak ifade edilecek olursa; yaş seviyesindeki 51 yaş ve üzeri değişkeni hariç diğer tüm değişkenlerde Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin; Asri Sinema’ya göre bilinme oranı daha yüksektir. Asri Sinema 1928 yılında hizmet vermeye başlayıp 2009’da kapanmıştır. Kentli tarafında daha çok kullanılmış bu sebeple daha çok tanınmıştır. Ancak Zübeyde Hanım Kültür Merkezi güncel olduğu için daha çok bilinmektedir. Bu sebeple yaş arttıkça, daha eski olan Asri Sinema’nın bilinme oranı artarken, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nde böyle bir durumdan bahsedilmemektedir. Bu durum Tablo 4’te sarı renk ile ifade edilmiştir.

Asri Sinema’nın ve Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin kullanılma sıklığı Grafik 3’te ifade edilmiştir. Grafik 3’te görüldüğü üzere, Asri Sinema katılımcıların çoğu tarafından kullanılmamıştır. Zübeyde Hanım Kültür Merkezi ise yaklaşık olarak katılımcıların yarısı tarafından kullanılmıştır.

Grafik 3. Asri Sinema'nın ve Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nin Kullanılma Sıklığı (Soru 9,10,11,12)

Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nin yer aldığı yapının yaşının ve daha önce sahip olduğu işlevlerin bilinmesine yönelik analiz Grafik 4'te ifade edilmiştir. Grafik 4'e göre yapının yaşına uzak tahminler verilmiştir. İşlevleri sorgulandığında ise katılımcıların yaklaşık %29'u tarafından bilinmiştir. Bu oran genele bakıldığında düşüktür. Yapının önceki işlevlerine yönelik yaklaşık %19 oranında cevap verilmiştir. Bu katılımcıların ise %6'sı kilise ve sinema cevabı ile doğru yanıtlamıştır. Bu oran yapının bilinmesi hususunda oldukça düşüktür.

Grafik 4. Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nin yaşının ve önceki işlevlerinin bilinme analizi (Soru 13,14,15)

Ankete katılanların anılarından derlenen içerik Tablo 4'te ifade edilmiştir. Asri Sinema katılımcı tarafından bilinmiyor görünümü çizdiği için ortaya çok fazla bir anı çeşitliliği çıkmamıştır.

Yaşanılan anıların içerikleri	
Sinema	Asri Sinema iken gidip film izleyenlerin yanı sıra, içeride müstehcen film izleniyor denilip içeri alınmadığını söyleyenler olmuştur.
Kültür Merkezi	Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nde konferansa, çeşitli tiyatrolara, gösterilere ve konserlere gidilmiş, lise mezuniyet törenleri gerçekleşmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların anıları

155 kişinin katılımıyla tamamlanan anket çalışmasında; Asri Sinema'nın 70 katılımcı tarafından bilinmesine rağmen sadece 14 katılımcının kullanımıyla sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan Zübeyde Hanım kültür Merkezi'nin 111 katılımcı tarafından bilinmesine rağmen 76 katılımcının kullanımıyla sınırlı kaldığını görülmüştür. Bu değerler içerisinde şu an kültür merkezi olan yapının ilk işlevinin kilise olduğunun bilinmesi ise 30 katılımcı tarafından cevaplanmıştır. Bu sebeple yapının bilinme oranının yapının kullanma sıklığıyla paralel bir yönde ilişki kurduğu söylenebilir. Kolektif hafızanın bilinme ise pekiştirildiği düşünüldüğünde yapılan çalışma bu ifadeyi somutlamış olmaktadır. Sonuç olarak 155 katılımcıdan sadece 31 kişinin yapının önceden kilise olduğunu bilmesi, Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin varlığının toplumun hafızasından silinmeye başladığının bir göstergesidir.

5. Tartışma

Tarihi yapılar geçmiş ve gelecek arasında bağ kurduğu için yeni işleviyle kimliğini yok etmeden korunarak varlığını sürdürmelidir. Tarihi yapının korunması ise sadece onarım ve yeniden işlev ile değil aynı zamanda insanla etkileşiminin de olması önerilmektedir (Dedeoğlu, 2019, s. 77). Çünkü insanla etkileşimin sıklığı yapının sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Bu bağlamda yapı var olan işlevini yitirmişse, zamanın koşullarına uygun biçimde bilinçli olarak verilen yeni işlev yapının hayatta kalması için önemli bir adımdır (Dedeoğlu, 2019, s. 78-79).

Zaman içerisinde, yaşamın koşulları değişmekte insanın fiziksel çevresi de bu değişimden kaçınılmaz şekilde etkilenmektedir. Ancak tarihi fiziksel yapıların, değişen toplumsal ihtiyaçlar ve bununla beraber manevi değerlerle birlikte bilinçli koruma yaklaşımı ile yaşam ömürleri uzatılabilir (Kaşlı, 2008, s. 83). Bu şekilde tarihin birer belgesi olan yapılar gelecek kuşaklara da aktarılmış olacaktır. Ayrıca tarihi yapıların yeniden işlevlendirilmesi hususunda yasalar dahilindeki temel hedef geriye dönülebilir müdahaleler olması gerektirir (Gazi & Boduroğlu, 2015, s. 58). Bu ifade yapının özgünlüğünün korunmasının oldukça önemli olduğunun altını çizmektedir. Koruma ve korumanın getirisi olan kültürel mirasa sahip çıkma toplumun görevidir. Bu sebeple bu bilincin oluşturulması ve gerekli çalışmaların yapılması önem arz etmektedir (Gazi & Boduroğlu, 2015, s. 68). Yapılan çalışma bu bilincin oluşmasına bir farkındalık kazandırması açısından önem taşımaktadır.

Yapılan araştırmalar sonucunda, tarihi süreç içerisinde birçok yapının işlevsel olarak değişime uğradığı ve yeniden işlevlendirildiği görülmüştür. Yapıyı koruma onu olduğu gibi bırakmak değil, onun insanla olan etkileşimini canlı kılmaktır. Aksi halde, yapının olduğu gibi bırakılması onu yalnızca yapıldığı döneme ait izlerle yalnız bırakmak olacaktır. Yapının sahip olduğu işlev, toplum tarafından artık kullanılmıyor ise yapının özgün haline, dokusuna ve fiziki çevresine zarar vermeden; yapıya ait belgeler eşliğinde gerekli teknik, işlevsel ve estetik incelemeler sonucunda yeniden işlevlendirme yapılması sağlıklı sonuçlar oluşturacaktır. Yapılan değişiklikler kapsamında yapının iç ve dış mekanının birbiriyle uyumlu olması yapının maneviyatının anlaşılması için oldukça önemlidir.

Çalışma kapsamında incelenen Surp Yerrortutyun Kilisesi'nden Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'ne dönüşen yapının, incelenen raporlarla iç mekân ve dış mekân özelliklerinin birbirinden oldukça farklı olduğu görülmüştür. Bunların yanı sıra, yapının özgünlüğünden oldukça uzaklaşmıştır. Ayrıca yaklaşık iki asırdır varlığını sürdüren Surp Yerrortutyun Kilisesi her ne kadar insanla etkileşim halinde olsa da günümüzde yapının özgün manevi havası hissedilememektedir. Çünkü yapının hem kilise formundan uzaklaşması hem de toplum tarafından tanınması, onun özgün halinin unutulmasına ve kentin kolektif belleğinden silinmesine yol açmıştır. Gelişen kent dokusu içerisinde kaybolan ve bina yapılaşması içinde, görünürlüğünü kaybeden kilise ister istemez unutulmaya yüz tutmuştur. Bu sebeple çalışma kapsamında kent

belleğinde önemli yeri olan bu yapının kentli tarafından bilinirliği sorgulanmıştır. Böylece yapı hakkında farkındalık oluşturularak kentin kolektif belleğine yazılı olarak katkı sağlanmış olacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Kent, birçok farklılığın bir arada bulunduğu tasarlanmış yaşam biçimi olarak ifade edilebilir. Bu kadar farklılığı bir arada tutan ise, ortak paylaşımlar sonucu oluşmuş değerlerdir. Bu değerler ortak paylaşımlar ile hatırlanmakta ve insanların hafızalarında yer edinerek kültürü ve kültürel değerleri öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla, temel parçası insan olan toplumun da hafızası oluşmaktadır. Toplum, insanların temasta bulunmasına ve ortak anılar biriktirmesine imkân tanır. Ortaya çıkan yaşanmışlık ve geçmiş ise, kent içerisinde var olan somut ve somut olmayan değerlerle hatırlanır. Bunlar olmadığında ise, unutulmaya yüz tutan anılar haline dönüşür. Bu sebeple, kent içerisinde yaşanmış, toplum için önemli olan geçmişin hatırlanması ortak bir geçmiş oluşturmak anlamında önemlidir.

Bu çalışma kapsamında, Eskişehir’de Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak faaliyet gösteren yapının orijinal kullanımının 19. yüzyılda yapılmış Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi olduğu belirtilmiştir. Yapılan dizin taramaları sonucunda Eskişehir’de birçok farklı kültürün bir arada yaşadığı ve bu kültür çeşitliliğinin kenti etkilediği görülmüştür. Bu durum çalışma kapsamında fotoğraflarla desteklenerek somut hale getirilmiştir. Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi inşa edildiği dönemde Ermeni mahallesi olarak anılan günümüzdeki Hoşnudiye Mahallesi’nde yer almaktadır. Kilise, Ermeni tehcirinden sonra cemaatsiz kalmasıyla Asri Sinema olarak kentliyle buluşmuştur. Kilise olarak kente katılan yapı Ermenilerin kentten gitmesiyle sinema olarak yeni bir işlev edinmiştir. Bu değişiklik kültür göçünün, dolayısıyla kültür değişikliğinin mimariye yansımalarının somut bir örneğidir. Yapının kilise işlevinden yaklaşık bir asır önce uzaklaşmasından dolayı günümüz kentlisi tarafından deneyimlenememiştir. Deneyimlenememesinin yanı sıra, yapının ilk işlevinin de kentli tarafından bilinmemesi dikkat çekmektedir. 1928-2009 yılları arasında yaklaşık 81 yıllık sinema olarak kente hizmet vermiştir. 2009 yılında ise Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak günümüzdeki haline ulaşmıştır. Anket çalışması sonucunda, Kilise’nin ve Asri Sinema’nın Eskişehir’de yaşayanlar tarafından bilinirliğinin düşük olduğu görülmüştür. Yapı, günümüzde mevcut olan kültür merkezi işleviyle bilinirliğini öne çıkarmaktadır. Edinilen anket sonuçları, yapının önceki işlevlerinin kentli tarafından unutulduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, yapının kullanılmasıyla bilinmesinin ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu ifade, kilisenin kentli tarafından kullanılmamasının unutulmasına sebep olduğunu desteklemektedir. Diğer yandan 12 yıl önce sinema işlevini yitiren yapı, kentli tarafından kullanılmadığı sinema halinin unutulmasına neden olmuştur. Bu sebeple işlevsel değişiklik geçiren yapının önceki işlevlerinin hatırlanmasına yönelik izler taşıması kentin tarihi değerinin bilinmesi ve bu değere sahip çıkılması açısından önemlidir. Tarihi geçmişine bakıldığında Asri Sinema ve sinema olmadan önce Ermeni Kilisesi olan yapı önemli yaşanmışlıklara tanıklık etmiştir. Günümüzde Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak bilinen yapının çevresinde, kilisenin yapıldığı dönemde yapılmış başka bir tarihi yapı bulunmamaktadır. Bu yönüyle, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin kent merkezinde ender bir tarihi geçmişe sahiptir. Bu sebeple, şu anki adıyla Zübeyde Hanım Kültür Merkezi kent belleğinde oldukça önemli bir yapıdır. Sonuç olarak: Toplumların geleceğinin şekillenmesinde, geçmişini bilmesi oldukça önemlidir. Çünkü yaşam, birikmişlik üzerine kurularak devam etmekte ve toplumlar da bu birikimin yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi’nin sahip olduğu tarihi geçmişin bilinmesi, Eskişehir için önemli bir kazançtır. Bu

bağlamda, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi ve kentlerin kolektif hafızasında yer tutan benzer yapıların kent belleğinde sürekliliğinin sağlanması için öneriler geliştirilmiştir. Bu öneriler:

- Kentin kolektif belleğinde önemli bir yere sahip olan yapının, günün şartlarına göre işlev değiştirmesi, önceki işlevlerinin unutulmasına sebep olmamalıdır. Yapının tarihi değeri ve yaşanmışlıkları korunarak, kentin değerine sahip çıkılmalıdır. Böylece kentin kolektif belleğine ışık tutan belge olarak kente katılacaktır.
- Kentin kolektif belleğinde yer alan yapıların kentliye tanıtılması ve kent ile temasını artıracak çalışmalarda bulunulmalıdır.
- İsimler, hatırlamada oldukça önemlidir. Bu durum yapılar için de geçerlidir. Bu sebeple, zaman içerisinde işlevi değişen yapıların geçmişini unutturmayacak şekilde isimlendirilmelerine dikkat edilmelidir. Günümüzde, Zübeyde Hanım Kültür Merkezi olarak bilinen yapının ismi geçmişe atıfta bulunması amacıyla kilise ya da sineme işlevlerine atıf veren bir isme sahip olabilirdi. Günümüze daha yakın ve tanınmışlığı fazla olduğu için Asri Kültür Merkezi gibi bir isme sahip olabilirdi. Bu şekilde yapıya karşı olan aşinalık süregelmiş olurdu.
- Kent için, önemli bir geçmişe sahip olan tarihi yapının bulunduğu sokak, yapının anılarına duyarlı olacak bir şekilde donatılmalıdır. Çünkü insanların kent içerisinde sıklıkla temasta bulunduğu alanların başında sokaklar gelmektedir. Bu sebeple Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nin bulunduğu sokak da bu doğrultuda değerlendirilebilir.
- Kolektif bellek bir geçmişi barındırmaktadır. Toplumun genç üyeleri bu geçmişe dahil olamamaktadır. Bu sebeple, çocukların ve gençlerin de kentin geçmişini bilmesine yönelik çalışmalar olmalıdır. Bu çalışmalar ders kapsamında ve sosyal aktivite olarak da değerlendirilebilir.

Kent yaşayan bir canlı gibi davranmaktadır. Bu canlılığın merkezinde insan vardır. İnsanların toplum halinde yaşaması kente canlılık kazandırmaktadır. Toplumda paylaşılan yaşanmışlıklar kente ait olmaktadır. Bu sebeple kent ve toplumunun birbiriyle ilişkili olduğu, toplumda yaşananların kente yansıdığı şu durumda, toplumun anıları kentin de anılarıdır. Bu sebeple kentin anılarını oluşturan somut ve somut olmayan değerlerin korunması, toplumun kolektif hafızası için gerekli bir koşul olmaktadır. Bu sebeple kent içerisinde tarihi yaşanmışlıklara şahitlik eden yapıların korunması ve sürekliliğin devam etmesi için gereken özen gösterilmesi gerekmektedir.

Notlar

[1] 2020 yılında, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden ulaşılmıştır

[2] 2020 yılında, Eskişehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'ndan ulaşılmıştır.

[3] Eskişehir-1910-Eski Kilise, Sonradan Sinema Erişim: 28.11.2020, <https://tr.pinterest.com/pin/495536765242357892/?lp=true>

[4] Tepebaşı Belediyesi, Erişim: 28.11.2020, <https://tr.pinterest.com/pin/700098704553223416/>

[5] Feyyaz Bodur, *Eskişehir Sinemalarının Dünü ve Bugünü*, b.y.y. 1990, s. 7 ve Eskişehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu

Kaynakça

Akyüz, A. (2009). *Salnamelerde Eskişehir*, [Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi].

- Alkaya, A. S. (2006) *Ermeni Tehciri ve Eskişehir Ermenileri*, [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Arıkan, Z. (1988). Anadolu'da Tanin'e Göre Eskişehir: Tarihte Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 21-44.
- Arslan, Rana, *1915'ten 100 Yıl Sonra Kişisel Bir Yolculuk: Eskişehir'in Ermenileri* 2015, BBC News 2020, (2020, Şubat 10) https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150423_eskisehir_ermeniler
- Atuk, A. (2002). *101 Eskişehir*, Eskişehir:Eskişehir Odunpazarı Belediyesi
- Banger, G. (2010) Eskişehir, Rifat N. Bali, & C. M. Kösemem (Ed.), *Hatıratlarda Türkiye Yahudileri* içinde (s. 125-129), İstanbul; Libra Kitapçılık ve Yayıncılık
- Baraz, T. (1988). *Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986) (bir derleme çalışması)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Bodur, F. (1990). Eskişehir Sinemalarının Dünü ve Bugünü, *Kurgu Dergisi*, Anadolu Üniversitesi, 8 203-221.
- Bodur, F. (1990). *Eskişehir Sinemalarının Dünü ve Bugünü*, (2020, Mart 5) <http://feyyazbodur.com/makale/ESK%C4%B0%20ESK%C4%B0%C5%9EEH%C4%B0R%20S%C4%B0NEMALARI.pdf>,
- Connerton, P. (1999) *Toplumsal Nasıl Anımsar* (1. b.), çev. Alaeddin Şenel, İstanbul:Ayrıntı Yayınları
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri. *Hüdavendigâr Vilayeti Eskişehir Kasabasının Hoşnudiye Nam Ermeni Mahallesi'nde Ermeni Kilisesi'nin Harab Olmasından Dolayı Tecdiden İnşasına Ruhsat İtası*. (1316Ş-01), (2020) <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- Dedeoğlu, E. F. (2012). *Tarihi Değer Taşıyan Kiliselerde Yeniden İşlevlendirme Sürecinin ve İç Mekân Çözümlerinin İrdelenmesi: Sivrihisar Ermeni Kilisesi Örneği*, [Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Dedeoğlu, E. F. (2019). Yeniden İşlevlendirilen Kilise Yapılarında İç Mekân Müdahalelerine Yönelik Analizler: Sivrihisar Ermeni Kilisesi Örneği, *Sanat ve Tasarım Dergisi* 23, 77-103. 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/737465>
- Efe, A. (1998). *Eskişehir Demiryolu*, [Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Erkartal, P. Ö. (2016). "Kentel Koruma ve Rekonstrüksiyon: Münster Prinzpalmarkt Örneği", *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi (Bellek ve Kentsel Koruma)*, 19(7), 498-521.
- Erşan, M. ve Yetim, F. (2011). Eskişehir Ermenilerinin Tehciri, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Türk Devrim Tarihi Çalışmaları Dergisi* 9, 81-97. https://www.academia.edu/12109681/Eski%C5%9Fehir_Ermenilerinin_Tehciri
- Ertin, G. (1994). *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir Kültür Envanteri, (2014). *Kilise Asri Sineması*, (2020). <http://eskisehirkulturenvanteri.gov.tr/anitdetay.aspx?ID=165>
- Gazi, A. ve Boduroğlu, E. (2015). İşlev Değişikliğinin Tarihi Yapılar Üzerine Etkileri Alsancak Levanten Evleri Örneği, *Megaron*, 10(1), 57-69. doi:10.5505/MEGARON.2015.86570

- Güney, Y. İ. (2016). Appropriation and Authenticity: The Case of Transforming Churches into Mosques in Ayvalık, *ICONARP, International Journal of Architecture & Planning*, 4(2), 35-57. doi:10.15320/ICONARP.2016.8
- Halbwachs, M.(2017). *Kolektif Hafıza* (2. b.), çev.Banu Barış, Ankara: Heretik Yayınları.
- Karakul, Ö. (2011). 1. An Integrated Approach To Conservation Based On The Interrelations Of Tangible And Intangible Cultural Properties, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 28(2), 105-125. http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2011/cilt28/sayi_2/105-125.pdf
- Kaşlı, B. (2008). *İstanbul'da Yeniden İşlevlendirilen Korumaya Değer Endüstri Yapıları ve İç Mekan Müdahaleleri: Santralistanbul Örneği*, [İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://polen.itu.edu.tr/handle/11527/12186>
- Kırlı, E. (2001). *19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'de Yapılan Göçler*, [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Korucu, S. (2013). *'Şımarık' Rum ve Ermenileri!*, İstanbul:Agos Yayıncılık Basın Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti, (7 Ekim 2013). <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5788/eskisehirin-simarik-rum-ve-ermenileri>
- Korucu, S. (2015). *Murat Bardakçı'nın Unuttuğu Ermeni Kilisesi*, İstanbul: Agos Yayıncılık Basın Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti, (15 Şubat 2015) <http://web.archive.org/web/20160224133939/http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10602/murat-bardakcinin-unuttugu-ermeni-kilisesi>
- Lefebvre, H. (2018). *Şehir Hakkı* (3. b.), çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayınları
- Milliyet Gazetesi, (2018). *Zübeyde Hanım Kültür Merkezi, 2017 Yılında 75 Bin Vatandaş Ağırladı/Haber*, İstanbul: Milliyet Gazetecilik ve Yayıncılık A.Ş., (23 Ocak 2018) <https://www.milliyet.com.tr/yemel-haberler/eskisehir/zubeyde-hanim-kultur-merkezi-2017-yilinda-75-bin-vatandasi-agirladi-12550255>
- Morval, J. (1985). *Çevre Psikolojisine Giriş*, çev. Nuri Bilgin, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi
- Önder, S. (1998). 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i (2 Nolu Şer'iyeye Sicili Işığında), *Tarihte Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım)*, s. 233-260. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Önder, S. ve Kırlı, E. (2005). Osmanlı Döneminde Ekişehir'e Göçler, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 130-143.
- Özkut, D. (2017). Eskişehir'de Modern Hafızanın Yerel İzleri, *TÜBA-KED*(16), 35-66. <http://tubaked.tuba.gov.tr/index.php/tubaked/article/view/241/248>
- Radikal Gazetesi, (2018). *100. Yılında Sürgün Yolunda: Eskişehir'in Soykırımla İmtihani*, (18 Nisan 2015).<http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-eskisehirin-soykirimla-imtihani-1338021/>
- Saifi, Y. ve Yüceer, H. (2013). Maintaining the Absent other: the Re-Use of Religious Heritage Sites in Conflicts, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), 749-763. doi: 10.1080/13527258.2012.709192
- Sam, N. (2018), *Kent, Toplum, Kültür* (2. b.), Bursa: Ezgi Kitabevi
- Sarıöz, P. (1997). *Bir Zamanlar Eskişehir*, İstanbul:Esbank A.Ş.,

- Szuta, A. F. ve Szczepański, J. (2020). Striking Elements A Lifebelt or A Fad? Searching For An Effective Way Of Adaptingabandoned Churches, *Frontiers of Architectural Research*, 9(2), 277-286. doi:<https://doi.org/10.1016/j.foar.2019.12.007>
- Üstün, B. (2018). An Anatolian City: A Research on Cinema Culture and Movie Theaters in Eskişehir, *International Journal of Architecture & Planning*, s. 433-460.
- Üstün, B. ve Özkan, C. (2016). Eskişehir Hamamyolu Caddesi'nin Cumhuriyet Döneminden Günümüze Mekansal Değişimine Yönelik Bir Araştırma, *Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 54-77. <http://static.dergipark.org.tr:8080/article-download/3ff2/470d/904b/585cfacee9134.pdf?>
- Velthuis , K. ve Spennemann, D. H. (2007). The Future of Defunct Religious Buildings: Dutch Approaches to Their Adaptive Re-use, *Cultural Trends*, 16(1), 43-66. doi.org/10.1080/09548960601106979
- Yatağan, N. (2013). *Cumhuriyet Dönemi Endüstri Yapıları ve Modernleşme İlişkileri Üzerine Bir İnceleme: Eskişehir TÜLOMSAŞ Yerleşkesi*, [İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü].
- Yazgan, E. Ö. ve Akbulut, F. S. (2017). Kolektif Belleğin Sürekliliği Bağlamında "Korunan" Tarihi Yapıların "Değişen" Adları, *Geçmiş Bugün Arasındaki Diyalog Konferansı*, Ankara: TED Üniversitesi Yayınları, s. 11-12. https://www.researchgate.net/publication/334151620_Kolektif_bellegin_surekliligi_baglami_nda_korunan_tarihi_yapilarin_degisen_adlari
- Yurt, N. A. (1910). *Eskişehir-1910-Eski Kilise,Sonradan Asri Sinema*, (2020). <https://tr.pinterest.com/pin/495536765242357892/?lp=true>